

АНТРОПОНІМИ ТА ЇХ РІЗНОВИДИ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЯК ЗАСІБ ХУДОЖНЬОЇ ВИРАЗНОСТІ Й ОБРАЗНОСТІ

The usage of lexics of different levels is one of the characteristic means of reality in fiction. One of them is onomastic words, anthroponyms in particular.

The problem of artistic anthroponymy, which is a strong factor of influence upon the reader, his emotions, is considered on the material of Taras Shevchenko's works/
The analysis is presented in social, artistic-stylistic and grammar aspects.

У мові кожного народу, особливо в лексичному складі, відбивається історичне життя її носіїв від найдавніших часів. Тому вивчення лексики дає цінні відомості про походження народу, його культуру, зв'язки з іншими народами та історію формування його мови. Вдячним матеріалом щодо вивчення мови нашого народу є творчість Тараса Шевченка. Володіння глибокими знаннями в галузі філософії, античності, матеріальної культури людства давали Шевченкові можливість використовувати відомості різних хронологічних зрізів, черпати теми і сюжети не тільки із сучасного йому життя, а й із біблійних та античних мотивів, псалмів старовірських пророків.

Використання лексики різних стилістичних рівнів є одним із найхарактерніших засобів зображення дійсності у творах Т.Шевченка. Ця лексика дає можливість поетові показати особливості соціального та професійного середовища, походження, освіти, характер героя. Стилістичні шари лексики Шевченкового „Кобзаря” найдзвичайно гнучкі, рухливі, виконують важливі пізнавальні та зображувально-виражальні функції. Художня мовна криниця Кобзаря, схоже, невичерпна і буде приваблювати ще не одне покоління мовознавців, літераторів, істориків-всіх тих, хто по-справжньому любить і плаче рідне слово, прагне примножувати його красу і багатство.

Ми зупинимося на такому аспекті словесної палітри митця, як *ономастика*, тим більше, що вона, з нашого погляду, ще недостатньо висвітлена в науковій літературі.

Ономастика (від гр. *онома-ім'я* і *logos-поняття, вчення*) це, у нашому розумінні, сукупність (система) всіх власних імен у мові і мовленні, в літературній і діалектній сферах як особливий предмет мовознавчого дослідження [2:168]. З погляду граматики це звичайні іменники, які виділяти в окрему групу немає ніякої потреби. Але „стилїстика і художня мова має в цих словах особливе зацікавлення з огляду на те, що їх наявність (або відсутність) у літературному творі має часом неабияке художнє значення” [3:14]. До цієї категорії слів відносяться: антропоніми та їх різновиди (патроніми, матроніми, андроніми, теоніми), топоніми (ойконіми, гідроніми, ороніми, епоніми). До засад поетичної ономастики належить, по-перше, те, що „вона є вторинною, виникаючи й існуючи на базі загальнонародної ономастики і так чи інакше спираючись на діючі в мові ономастичні норми” [6:405], по-друге, „не зумовлюється безпосередньо історичним розвитком, як реальна ономастика, а залежить від волі автора і детермінується художнім задумом, жанром, напрямком та стилем твору” [там же].

А тепер розглянемо, яку роль відіграють названі групи лексики у творчій спадщині Кобзаря. Предметом нашого дослідження є антропоніміка.

Антропоніми (від гр. *antropos-людина* і *онома-ім'я*) - будь-яке власне ім'я людини (особисте ім'я, ім'я по батькові, прізвище, прізвисько). Традиція давати людині ім'я ведеться з сивої давнини, мабуть, відтоді, як люди навчилися спілкуватися між собою. Ще у віршах давньогрецького поета Гомера йшлося про те, що „без імення ніхто між людей не буває - Хто

б не родився на світ - родовита людина чи проста, Кожному з них, породивши, батьки надають вже імена. („Одіссея”. Пісня восьма).

В українській антропонімії у різні періоди її історії по-різному віддзеркалювалася свідомість людей, зміни в соціальній структурі суспільства.

Ще у наших предків-язичників вибір імені людини визначався звичаями, віруваннями, адже вони свято вірили в його магічну силу. Вважалося, що ім'я може оберігати дитину від хвороби, смерті та іншої напасті, зробити її щасливою.

Після прийняття християнства інтерес до імені це згас, проте зміни в антропонімії відбулися: це, по-перше, витіснилися язичницькі імена християнськими і, по-друге, ім'я стало показником приналежності його носія до того чи іншого прошарку суспільства. А оскільки народна творчість, художня література є віддзеркаленням життя, то й письменники не могли ігнорувати такий сильний фактор впливу на читача, його емоції, як уміння давати імена та прізвища своїм персонажам, адже зрозуміло, що воно відіграє певну роль як у нашому ставленні до героя - носія цього імені, так і в створенні ситуацій, пов'язаних з іменем.

Художня антропонімія Тараса Шевченка, перш за все, відображає соціальне розшарування українського суспільства. У поемі „Гайдамаки” головний герой – сирота-попихач Ярема, що потім став активним учасником гайдамацького повстання, - дістає прізвище Галайда: „... А як тебе Зовуть? я не знаю” „, Яремою”. „А прізвище?” „Прізвища немає!” „Хіба байстрюк? Без прізвища - Запиши, Миколо, у реєстр Нехай буде...Нехай буде і олій, Так і пиши!” „Ні, погано!” „Ну, хіба Бідною?” „І це не так”. „Стривай, лишень, пиши Галайдою” (Галайда-бездомна, бродяча людина-авт.).

Або:

„Один Семел Босній, Другий Іван Голий, Третій славний вдовиченко Іван Ярошенко” („У гісі Катерини...”)

Інший цікавий приклад детермінованого вживання прізвиська знаходимо в поемі „Сон”, де зневажливе ставлення до дупителів українського народу Петра I та Катерини II підкреслюється неповними антропонімами (без імен): „Це той **Первий**, що розпинав Напу Україну. А **Вторая** доконала Вдову сиротину”.

У творі „Великий льох” бачимо іншу інтерпретацію іменувань царів Івана Грозного та Петра I: „І я таки пожила: З татарами помутила, З Мучителем покутила, З **Петрухою** попила, Да немцам запролала”.

Засобами антропонімії Т. Шевченко промовисто передає протиставлення „селянин”, „кріпак”, з одного боку, і „пан”, „москаль”, „цар” - з іншого. Прості люди іменуються традиційними народними варіантами антропонімів (Ганна, Пріся, Настя, Марко, Трохим), а дворяни - іншомовними, переважно польськими (панна Магдалена, пан Болеслав, Іполит). Іноді в них укладено зневагу чи й ненависть автора (Хома Кичатий, князь Мордатий, майорша Потаскуєва).

Порівняймо: сестра княжна Ксеція - селянка Оксана; цариця Скатерина-безталанна Катря; пророк Ісаїя - Ісай; святий Іоан - Іван і т.д.: „Вона вже панна покойова, Уже **Марисею** зовуть, А не **Мариною**” („Марина”).

Або:

„... И проходит год - Печенает сына **Яна** Да про старого про пана **Песенку** поет” („Песня караульного у тюрмы,.)

Або

„Пита пані, як зоветься? „**Івась**”. - „Какой милый!” Берлин рулив, а **Івася** Курява покрила...” („Катерина”).

Імена українських козаків, селян, їх дружин та дочок становлять найбільшу групу. Так, для найменування чоловіків поет уживав такі імена: Наум, Петро, Назар, Хома, Василь, Тарас, Трохим, Ярема та ін. Жінки ж зветься теж найпоширенішими на той час іменами. Оксана, Катерина, Марина, Могря, Христя, Ярина. Усі ці власні назви ведуть свій початок

від офіційних форм, проте у них відбилися деякі фонетичні риси української вимови: відкидання або чергування голосних, заміна **ф** на **х**, скорочення початку чи кінцівки імені та ін (Єремія-Ярема, Ірина-Ярина, Єкатерина-Катерина, Акснїя-Оксана, Фома-Хома, Гліктерія-Ликера, Ігнатій-Гнат).

Для найменування молодих хлопців, дівчат і дітей Шевченко вживає імена-демінітиви. Вони здавна в українській мові творилися за допомогою зменшувально-пестливих суфіксів: **-ИК-**, **-ЕЦЬ-**, **-ОЧК-**, **-УНЬ-**, **-УСЬ-**, **-К-О-** Петрик, Петрунь, Петрусик, Петрусь; Івась, Івасик, Іванень. Іванко, Іваночко, Іванко; Настуся, Ганнуся, Наталочка, Наталонька. Де-де, а в віжній українській мові вистачає розмовних і пестливих слів, які сповна використав Кобзар у своїх творах: „Се ти. **Петрусю?**”; „З малим снюком своїм жила, таки з **Івасем...**”; „Не минуло году, як **Настуленьки** не стало...” Як бачимо, народний характер творчості великого Кобзаря відбився і в антропонімії.

Виразними зі стилістичного боку є антропонімії означення. Поєднуючись із власним іменем, вони компенсують недостатню інформацію, модифікують зміст, стають емоційно-експресивним центром, служать важливим засобом передачі почуттів і думок поета: пашечка, серденько (Оксана); убогий, сірома, сирота (Ярема); чорнява, кароока (Катерина), фельдфебель-пар (Микола І); унтер-п'яний (Долгорукий).

Слід додати, що найбільш різноманітна антропонімія „обслуговує” Шевченкову „материнську тему” І хоч їхні прізвиська почасти є загальними словами, якраз вони виступають носіями трагедійності, безталання, це і кріпачка-невольниця, що „пшеницю на панщині жне”, і мати-„Слепая” – жертва панської розпусти, і мати-„Сова”, яку кривда кріпацького життя призвела до божевілля; і трагічна постать матері-„Відьми”.

А поруч з іменами матерів-страдниць – їхні діти, „від сиріт Івася, сила Катерини, до щітком земного Ісуса, сина цілком земної Марії” [5:70].

Взагалі співвідношення між персонажем та іменем у Шевченка будується переважно на тому, що ім'я відповідає характерові, зовнішньому вигляду, особистій долі чи ставленню до нього автора. Правда, є й інші приклади: це, по-перше, ім'я суперечить характерові дійової особи чи її вчинкам, як це бачимо у творах „Перебендя”, „Варнак”, „Юродивий”, „Сретик”. коли прізвиська, що дістають люди для негативної характеристики, несуть інший, переносний смисл; по-друге, автор уживає стилістично нейтральні імена для зображення відчайдушних ватажків козацтва (Гамалія); по-третє, дає своїм персонажам імена історичних осіб, проте переносить їх у зовсім інші суспільні ситуації (Іван Підкова); по-четверте, Тарас Шевченко нерідко вдається до часткового приховування імен героїв своїх творів під іменами-криптоімами, хоча практично в кожному разі дає можливість читачеві самому зрозуміти, хто „захований” за напіванонімом („Н.Т. – Надія Тарновська („Великомученице кумо!”); „П.С.” – Петро Скоропадський („...потомок гетьмана дурного...”); „Г.З.” – Ганна Закревська („Мое свято чорнобриве...”); по-п'яте (і це зустрічається найчастіше), поет зберігає справжнє ім'я і прізвище свого персонажа, щоб таким чином створити враження найточнішого відтворення дійсності. Саме тут позначилася начитаність Кобзаря, обізнаність з історією України та інших країн, яку гворили визначні особистості Богдан Хмельницький, Максим Залізняк, Іван Гонти, Тарас Зрясило, Ян Гус, Ян Жижка та ін.

Зі згадуваних імен у повістях та щоденнику можна скласти досить широке уявлення про обсяг знань Кобзаря. Лише принагідно, у зв'язку з тими чи іншими моментами, тут згадуються автори книг, імена істориків, мистецтвознавців, літераторів (Джилліс, Гіббон, Базарі, Гомер, Овідій, Шекспір, Дефо, Діккенс, Байрон, Пушкін, Лермонтов, Гоголь, Карамзін та інші).

Серед імен, вжитих у поетичних творах Тараса Шевченка, значне місце займають біблійні імена та теоніми: Аврам, Адам, Анафан, Іезекііль, Ієремія, Ісаїя; Венера, Прометей, Сатурн, Ізиди. Ця група лексики відіграє важливу роль у творах, написаних високим стилем.

Експресивно найбільш повноцінним при творенні елегійного настрою виступає слово **Бог**, воно займає номінальне місце у словнику Шевченка. Як відзначає О.І. Білєцький, „у поезії Шевченка слово **Бог** може означати і грізного старозавітного Саваофа, і Христа, але частіше – ідею соціальної справедливості, а в інших випадках просто закон, що керує соціально-історичним процесом; далі – природу у всій її могутності і в усій її різноманітності. Значення щоразу з'ясовується з контексту”. [1:332]. У ліриці невольничого періоду це слово зустрічається у всіх названих значеннях, наприклад:

1) у значенні „грізного Саваофа”: „Я так її, я так люблю Мою Україну убогу, Ще прокляну святого **Бога**, За неї душу погублю...”

Або:

„За грішній, мабуть, діла Караюсь я в оцій пустелі Сердитим **Богом**...”

2) у значенні соціальної справедливості, правди: „Тепер же злої тої долі Як **Бога**, ждали довелюсь...”

Використання слова **Бог** в останньому прикладі надає контекстові досить відчутного відтінку соціального звучання і виходить за рамки релігійного лексикону. Це слово зустрічається і в риторично-ліричних звертаннях **Боже милій**, і в прикметниковій формі **Божий**, що було, як відзначав І Франко, „у Шевченка тільки поетичною фразою, образним реченням, позбавленим догматичного, релігійного значення [7:178].

Поет не раз звертався до біблейзмів для створення соціально-політичної лірики. Заголовки його творів рясніють іменами таких персонажів: „Ісаія. (Глава 35)”; „Подражаніє Ісакілю (Глава 19)”; „Псалми Давидові” та ін. Тесніми у Шевченковій поезії переосмислюються, набувають виразної цілеспрямованості.

Приваблювали поета і міфологічні імена, зокрема Прометей – найулюбленіший образ не тільки Шевченка, а й інших митців. Деякі критики, зокрема С.Черкасенко, знайшли означення „прометеїзм” до всієї творчості Кобзаря, а може, й до особи самого митця.

Поетична майстерність літератора складається не тільки з категорій, належних до поняття про творчий метод і жанр, але включає в себе і менш помітні деталі. Антропоніми-символи в творчості Т.Шевченка – це справжні знахідки митця, зокрема образи-символи Музи, Долі, Слова. Муза – невіддільний персонаж від поетового „Я”, його духовна біографія, вона і подруга, і дружина, і порадиця, і співрозмовниця: „О чарівненько моя! Мені ти всюди помогала Мене ти всюди доглядала...” („Муза”).

Або:

„Чи не покинуть нам, небого, Моя сусідонько убога, Вірші нікчемні віршувалъ Та заходиться ристувать Воли в далекую дорогу...” („Чи не покинуть нам, небого...”).

Антропонім-персоніфікація **Доля**, присутній у творчості поета, виступає з ліричним героєм, втілюється у звичайні, дорогі серцю поета образи – друга, брата, сестри, а частіше – злої мачухи: „Ти не лукавила зо мною, Ти другом, братом і сестрою Сіромі стала”. („Доля”).

Або:

„Доле моя, Доле! Де тебе шукать? Вернися до мене, до моєї хати. Або хоч приснися...” („Гайдамаки”).

В останніх рядках **Доля** – це конкретна людина – дівчина, з якою парубок мріє пов'язати своє життя.

Часто зустрічаємо й інші назви-символи, зокрема **Слово**, **Дума**, які асоціюються з постовими дітьми („В Україну ідть діти, в нашу Україну”).

Показниками найтіснішого зв'язку Шевченкової творчості з фольклором виступають такі поетичні імена-символи, як **Соловейко**, **Тополя**, **Голуб**, **Дуб**, **Верба**, **Явір**, **Калина** і т.д.

Ще однією з характерних рис творчої манери Кобзаря є вживання імен-синеждох, імен-метонімій, імен-алегорій.

Улюбленим прийомом лірики поета є метонімічне звертання до уявного адресата, до своєрідного драматичного співбесідника – **Брата**, **Друга**, що уособлює збірне поняття – друзів, шацувальників чи прихильників поета. Але вживає він і метонімію антропонімію

